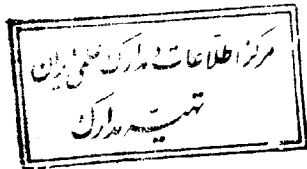

۱۳۷۶ / ۴ / ۸

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره دکتری، جنر (فیلای) انسانی، (گرایش شهری)
برای دریافت رانژنامه (Ph.D)

موضوع

صنعتگرایی و تحولات شهرنشینی اراک:

تاکید بر تاثیرات متقابل شهر اراک و شهر صنعتی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر مصطفی مومنی

اساتید مشاور:

جناب آقای دکتر حسین شکونی

جناب آقای دکتر کریم حسین زاده دلیر

پژوهش از:

محمد سلیمانی مهرنجانی

تهران - پاییز ۱۳۷۶

۲۶۴

تقدیم به روح پر فتوح امام خمینی (ره) و شهدای عزیز و سرافراز اسلام

و تقدیم به روح برادرم مرحوم علی سلیمانی که برایم
برادری دلسوز ، دوستی ارزشمند و پشتوانه‌ای عظیم بود.

و تقدیم به همسر و فرزندانم

چکیده پایانی نامه

تجارب کشورهای پیشرفته صنعتی و ممالک در حال رشد حاکی از آن است که در گذار از دوره سنتی به دوره صنعتی با مشکلات گوناگونی مواجه بوده و به فراخور شرایط خود راه‌حلی برای تطبیق با زندگی صنعتی برگزیده‌اند. ایجاد شهرهای جدید از جمله اقدامات سازمان یافته و فراهنگی بوده که در برنا مریزی شهری و صنعتی و آمایش سرزمین در مقیاس محلی، منطقه‌ای و ملی در اغلب کشورهای بکار گرفته شده است.

در ایران نیز از اوایل قرن حاضر تا کنون تیپ‌های گوناگون شهرهای جدید ایجاد شده است. شهر صنعتی اراک از جمله مواردی است که در اواسط دهه چهل در راستای صنعتی شدن اراک در چهارچوب "الگوی نوسهرهای متداوم" ایجاد شده و آثار مثبت و منفی قابل توجهی، به ویژه در ارتباط با شهر اراک، بروز داده است.

شناخت تحولات شهرنشینی اراک از تاسیس شهر صنعتی تا کنون در دو حیطه عام و خاص موضوع محوری این رساله است. در "حیطه عام"، شناخت تأثیرات صنعت در تحولات شهرنشینی اراک و در حیطه خاص مکان‌گزینی شهر صنعتی در جوار شهر اراک (الگوی استقرار شهر صنعتی)، تأثیرات متقابل آنها و پیامدهای مثبت و منفی همزیستی شهر اراک و شهر صنعتی مورد بررسی قرار گرفته است.

در این پژوهش با آنکه نظرگاه اصلی بر نظریه شهرهای جدید استوار بوده از مفاهیم آمایش سرزمین، نگرش سیستمی و دیدگاه مرکز-پیرامون نیز استفاده شده و دوره حیات شهر اراک (قبل و بعد از صنعتی شدن) را با توجه به دیدگاه ساختی - کارکردی و برپایه روش مطالعات موردی - موضوعی تجزیه و تحلیل شده است.

رساله حاضر در هفت فصل تنظیم گردیده و نتایج حاصل به طور مختصر به شرح زیر است :

فصل اول به طراحی تحقیق اختصاص یافته که طی آن ماهیت و اهمیت موضوع ، فرضیه ها - متدلوژی و موانع و مشکلات تحقیق تشریح شده است . این فصل زمینه های لازم برای انجام تحقیق حاضر فراهم آورده است .

فصل دوم ، به پیشینه تاریخی و نظری موضوع اختصاص دارد . در این فصل فلسفه پیدایش ، تکوین و تیپ های گوناگون نوسهرها در کشورهای مختلف بررسی و تجزیه و تحلیل شده و به این نتیجه رسیده ایم که مفاهیم " الگوی نوسهرهای متداوم " زمینه نظری مناسبی جهت بررسی شهر صنعتی و تاثیرات متقابل آن با شهر راک به دست می دهد .

در فصل سوم ، ویژگی های طبیعی و توان اکولوژیکی منطقه راک مورد بررسی قرار گرفته است . بررسی های این فصل حاکی از آن است که انتخاب منطقه راک به عنوان قطب صنعتی ، انتظابی صحیح بوده ، لیکن در بارگذاری صنعتی و مکان گزینی صنایع ظرفیت های بالقوه و بالفعل طبیعی منطقه و شهر راک به درستی رعایت نشده است . از اینرو ظهور مشکلات و تنگنا های اکولوژیکی نظیر کمبود آب ، آلودگی شدید هوای شهر راک و ... و تشدید و تعمیق آن در آینده اجتناب ناپذیر است .

در فصل چهارم ، فلسفه بنیان گذاری ، ویژگی ها و تحولات تاریخی اجتماعی - اقتصادی و کالبدی شهر راک از آغاز تا سالی ۱۹۱۱ ه.ش) تا ایجاد شهر صنعتی در اواسط دهه جهل بررسی و تجزیه و تحلیل شده است . نتایج بررسی ها نشان داده که منشاء ایجاد و عوامل تحولات شهر راک در طول تاریخ نیروهای برون منطقه ای (برون زا) بوده و دربره های که این شهر به عنوان قطب صنعتی انتخاب گردیده ، فاقد ظرفیت های فیزیکی ، اجتماعی و

اقتصادی لازم جهت صنعتی شدن بوده است .

فصل پنجم اهداف ، سیاستها ، روند صنعتی شدن و تحولات شهرنشینی اراک را از ۱۳۴۵ تا کنون به طور عام و به کمک مدلهای تحلیل اقتصادی و بررسی های اجتماعی و کالبدی - فضائی به تحلیل کشانیده است . برپایه بررسیهای این فصل شهرنشینی اراک به طور عام در چارچوب تحولات شهری ایران به وقوع پیوسته ، لیکن علل و عوامل خاص (فرصت ، فرهنگ و ماهیت نیروهای تولیدی) نیز به صورت محلی در فرآیند شهرنشینی اراک تا تثبیت تعیین کننده داشته است : طی سالهای ۵۵ - ۱۳۴۵ صنعتی شدن و در فاصله ۶۵ - ۱۳۵۵ رخدادهایی چون انتظاب اراک به مرکزیت استان مرکزی (۱۳۵۶) و تاثیرات حقوقی و روانی انقلاب اسلامی در رابطه با واگذاری بخش وسیعی از اراضی دولتی به زمین شهری و تسریع روند شهرنشینی اراک ، مهمترین عوامل موثر در چند و چون تحولات شهر و شهرنشینی اراک ارزیابی شده است .

در فصل ششم ، ماهیت ، ساختار ، عملکرد و مکان گزینی شهر صنعتی در ارتباط با شهر اراک مورد بررسی قرار گرفته و تاثیرات متقابل شهر صنعتی و شهر اراک بر پایه " الگوی نو شهرهای متداوم " تجزیه و تحلیل شده است . در این فصل معلوم شد که :

- بین واحدهای تولیدی شهر صنعتی با بخشهای اقتصادی شهر اراک پیوند لازم برقرار نشده و مهمترین تاثیرات اقتصادی شهر صنعتی در شهر اراک محدود به هزینههای جاری خانوار و واحدهای صنعتی می باشد .
- همجواری شهر صنعتی و شهر اراک از یکسو موجب وارد آمدن فشار بیشتر بر خدمات و تسهیلات شهر اراک گردیده و از سوی دیگر توسعه نیافتگی نهادهای شهری در شهر صنعتی را به دنبال داشته است .
- مکان گزینی شهر صنعتی در موقع فعلی موجب تشدید آلودگی های

زیست محیطی بویژه آلودگی هوای شهر اراک و نیز تغییر الگوی توسعه این شهر شده است .

با توجه به موارد فوق استنتاج نهائی این بوده که ایجا دشمن صنعتی اراک بر پایه " الگوی نوسهرهای متداوم " انتخاب مناسبی نبوده است . فصل هفتم به جمع بندی و نتیجه گیری نهائی ، ارزیابی فرضیه ها و طرح پیشنهادات اختصاصی دارد .

تقدیر و تشکر

* از استاد عزیز و متفکر جناب آقای دکتر مصطفی مومنی که مسئولیت هدایت این رساله را قبول فرموده با درایت علمی و نکته‌سنجی در به‌شمار رسانیدن این تحقیق از هیچ کوشش و همراهی دریغ نداشت، کمال سپاسگزاری را دارم. ضمن آرزوی سلامتی و موفقیت روزافزون برای ایشان امیدوارم این مجموعه اندکی از زحمات و انتظارات علمی آن استاد محترم را پاسخگو باشد.

* جناب آقای دکتر حسین شکوئی، در مقام استاد، مدیریت گروه جغرافیا دانشگاه تربیت مدرس و مشاورت این پایان نامه برایم را هنما، مشوق و هدایتگری مهربان بوده است. این کلمات در برابر خلوص و شخصیت معنوی آن استاد عزیز نا رساست و پایان نامه حاضر در مقابل اندیشه بلند، زحمات و انتظارات ایشان به حساب نمی‌آید. ضمن تقدیر و تشکر به محضرشان برای آن استاد دگرانقدر عاقبت خیر مسئلت دارم.

* جناب آقای دکتر حسین زاده دلیر مسئولیت مشاورت این پایان نامه را داشته است. توجه به موضوع شهرهای جدید و تدوین مسئله و متدلوژی رساله حاضر مدیون راهنمایی‌های صمیمانه و تشویق‌های ایشان است. سپاسگزار محضر پر محبتشان هستم.

— از استاد ارجمند جناب آقای دکتر رحمت‌الله فرهودی که با محبت و متانت راهنمایی‌های محققانه خود را در جهت آشنایی و بکارگیری مدلهای تحلیل اقتصادی شهر دریغ نفرموده با حوصله و دقت رساله را مطالعه نمود، کمال سپاسگزاری را دارم.

— جناب آقای دکتر محمد پیولاد دژ در طول تدوین رساله راهنمایی‌های سودمندی فرموده و امکان بهره‌گیری از منابع خارجی و داخلی آرشو شرکت

شهرکهای صنعتی را فراهم نموده است از راهنمایی و همکاری صمیمانه ایشان تشکر و قدردانی می شود.

- سرکار خانم دکتر سیمین تولائی متن نهائی رساله را مطالعه کرد و اصلاحات ارزشمندی را گوش فرمود. همچنین ترجمه بخش‌های از منبع شما ره بیست را نیز در اختیارم قرار داد. بدینوسیله از زحمات و راهنمایی‌های ایشان سپاسگزار می شود.

- از جناب آقای مجتبی رفعیان بخاطر در اختیار گذاشتن تعدادی منابع خارجی و ارائه پیشنهادهای سودمند قدردانی و تشکر دارم.

- جناب آقای دکتر رکن الدین افتخاری، معاونت محترم پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به خاطر همکاری و محبتشان به اینجانب سپاسگزارم.

- از مهندسین مشاور عرصه بویژه جناب آقای مهندس اسفندیار برومند و جناب آقای مهندس بیت یونان به خاطر همکاری و راهنمایی‌های ارزنده‌شان سپاسگزارم.

- از اداره کل مسکن و شهرسازی استان مرکزی بویژه از جناب آقای مهندس الهه‌ادی و جناب آقای مهندس علی بیات که راهنمایی‌های سودمند و اطلاعات مفیدی در اختیارم گذاشتند، تقدیر و تشکر بسیار دارم.

- از آقایان لطفعلی کوزه‌گرو و حمدزنگانه که اکثر پرسشگریهای این رساله بوسیله آنها انجام شده است، سپاسگزارم.

- از جناب آقای وحیدکیا رشی رئیس محترم سازمان برنامه و بودجه استان مرکزی و جناب آقای مهندس حسن صفوی معاون آمار و اطلاعات کسب امکان استفاده لازم از کتابخانه آن سازمان را فراهم آوردند و سرکار خانم اشتها دی مسئول محترم کتابخانه که صمیمانه همکاری نمود، تشکر فراوان دارم.

- خانم ها ، لیلا سکری ، مهین قرائی ، معصومه الهی و منیژه غلامحسین لویا کثرتفشه ها و نمودارهای این رساله را زیر نظر اینجانب برسم نموده اند ، بدینوسیله از زحمات و همکاری آنها تشکر می کنم .

- تعدادی از ادارات شهر اراک از جمله فرمانداری ، سپرداری ، اداره کل مسکن و شهرسازی ، سازمان برنامه و بودجه ، اداره کل دارائی ، اداره کل منابع طبیعی ، اداره کل محیط زیست همکاری صمیمانه داشته اند ، بدینوسیله از آنها قدردانی می شود .

از مسئولین شهر صنعتی اراک بویژه از جناب آقای ساجدی مدیر عامل محترم شهر صنعتی ، جناب آقای مهندس شمس الهی و جناب آقای صالحی و عموم ساکنان شهر صنعتی تقدیر و تشکر می گردد .

- روابط عمومی و حراست کارخانه های نورد آلومینیم ، کمیاب سازی آلومرول ، تولید ادوات کشاورزی هیکو ، ماشین سازی ، آونکان ، واگن بارس و تولید آلومینیم همکاری دوستانه داشته اند ، بدینوسیله از همه آنها تقدیر و تشکر می نماید .

مسئولین محترم کتابخانه های وزارت مسکن و شهرسازی ، دانشگاه تربیت مدرس ، سازمان برنامه و بودجه (تهران) دفتر شرکت شهرکهای صنعتی ایران ، سازمان کسرش صایع ، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاههای تهران ، و سهدبهدی و سازمان برنامه و بودجه استان مرکزی همکاری صمیمانه داشته اند ، از همه آنها قدردانی و تسکرفراوان دارم .

در طول تحصیل مدیون زحمات و همکاری مسئولین و کارکنان سرساف دانشگاه تربیت مدرس بویژه دانشکده ادبیات بوده ام ، بدین وسیله از همه آنها بویژه جناب آقای دکتر منانیا و جناب آقای دکتر احمدی ، سیاستگذاری ساردارم .

در خاتمه ، از همسرم که در طول دوره تحصیل بویژه در انجام این رساله متقبل زحمات زیادی گردید ، صمیمانه تقدیر و تشکر دارم .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۶	فصل اول - طرح تحقیق
۷	۱ - بیان مساله
۱۰	۲ - اهداف ، ضرورت انجام و کاربرد نتایج تحقیق
۱۲	۳ - فرضیات
۱۳	۴ - متدلوژی
۲۹	۵ - موانع و مشکلات تحقیق
۳۰	۶ - پیوست ها
فصل دوم - پیشینه تاریخی و نظری: فلسفه پیدایش ، تکوین و	
۴۸ - ۱۴۷	تیپ شناسی شهرهای جدید
۴۹	الف - شهرهای جدید در جهان
۴۹	۱ - فلسفه پیدایش، تاریخ تفکرات و تکوین تئوری شهرهای جدید
۶۸	۲ - تیپ شناسی و طبقه بندی شهرهای جدید
۷۰	۱-۲ - شهرهای جدید مستقل
۷۹	۲-۲ - شهرهای جدید کماری
۹۰	۳-۲ - شهرهای جدید متداوم
۹۸	- تاثیرات نو شهرهای متداوم
۱۰۲	۲-۴ - نتیجه گیری
۱۰۶-۱۴۷	ب - صنعت گرایی ، تحولات شهرنشینی و شهرهای جدید در ایران
۱۰۷	۱ - دوره اول (دوره قاجاریه)

صفحه	عنوان
۱۱۱	۲ - دوره دوم (فاصله میان دو جنگ جهانی ۲۰-۱۳۰۰)
	۳ - دوره سوم (از جنگ جهانی دوم تا پایان برنامه اول
۱۲۰	۳۴ - ۱۳۲۰)
	۴ - دوره چهارم (از برنامه دوم تا خاتمه برنامه پنجم ،
۱۲۶	۶۵ - ۱۳۳۴)
	۵ - دوره پنجم (از پیروزی انقلاب اسلامی تا کنون ،
۱۳۶	۷۱ - ۱۳۵۷)
۱۳۷	۶ - نتیجه گیری
۱۴۵	۷ - استنتاج نهائی
۱۴۹-۱۸۷	فصل سوم - ویژگیهای طبیعی و شرایط اکولوژیکی منطقه اراک
۱۴۹	۳-۱- کلیات
۱۵۱	۳-۲- زمین شناسی
۱۵۶	۳-۳- توپوگرافی
۱۵۹	۳-۴- اقلیم (آب و هوا)
۱۷۱	۳-۵- ژئومورفولوژی
۱۷۳	۳-۶- منابع آب
۱۷۹	۳-۷- خاک و پوشش گیاهی
	۳-۸- دریافت هایی از ویژگیهای طبیعی و شرایط اکولوژیکی
۱۸۶	منطقه اراک

	فصل چهارم - تحولات شهرو شهرنشینی اراک از آغاز تا تا سیم شهر
۱۸۸ - ۲۴۰	صنعتی اراک (۱۳۴۵ - ۱۱۹۱ ه.ش)
۱۸۸	۱-۴- مقدمه
۱۹۰	۲-۴- پیشینه تاریخی منطقه اراک تا ایجاد قلعه سلطان آباد
۲۰۰	۳-۴- نتیجه گیری
	۴-۴- بنیان گذاری سلطان آباد در دوره قاجاریه
۲۰۴	(۳۱ - ۱۳۳۷ ه.ق / ۵ - ۱۱۹۱ ه.ش)
۲۱۱	۵-۴- جمعیت و ساختار اجتماعی
۲۱۳	۶-۴- ویژگی های کالبدی - فضائی
۲۱۷	۷-۴- تحولات شهرو شهرنشینی سلطان آباد تا پایان دوره قاجاریه
۲۳۱ - ۲۴۰	۸-۴- ایجاد و گسترش بنیانهای جدید شهرنشینی (۱۳۰۰-۴۵ ه.ش)
	۸-۴-۱- تجدیدگرایی، سیاست های جدید شهرنشینی و اثرات
۲۳۱	آن در سلطان آباد (۱۷ - ۱۳۰۰ ه.ش)
	۸-۴-۲- تغییر نام سلطان آباد به اراک و تحولات شهرنشینی
۲۳۴	آن تا تاسیس قطب صنعتی اراک (۴۵-۱۳۱۷ ه.ش)
۲۴۰	۹-۴- نتیجه گیری
۲۴۲ - ۳۷۹	فصل پنجم - صنعت گرایی و تحولات شهرنشینی اراک (۱۳۴۵ - ۶۵ ه.ش)
۲۴۳	۱-۵- برنامه ریزی جهت صنعتی شدن اراک اهداف و سیاستها
۲۴۸	۲-۵- تاسیس و تکوین قطب صنعتی اراک (۱۳۴۵-۶۵ ه.ش)
۲۵۹	۳-۵- صنعت گرایی و تحولات اقتصادی شهر اراک (۱۳۴۵-۵۵ ه.ش)

۲۶۰	۱-۳-۵- تحلیل ساخت اشتغال
۲۷۰	۲-۳-۵- تحلیل موقعیت اقتصادی
۲۷۸	۳-۳-۵- تحلیل پایه اقتصادی
۲۸۷	۴-۵- صنعت گرایي و تحولات اقتصادی شهر اراک (۶۵-۱۳۵۵)
۲۸۸	۱-۴-۵- روش تحلیل ساخت اشتغال
۳۰۰	۲-۴-۵- روش تحلیل موقعیت اقتصادی
۳۰۳	۳-۴-۵- روش تحلیل پایه اقتصادی
	- نتیجه گیری و استنتاج نهایی از مبحث صنعت گرایي و تحولات اشتغال در شهر اراک (۶۵-۱۳۴۵)
۳۱۰	۵-۵- صنعت گرایي و تحولات جمعیتی شهر اراک (۶۵-۱۳۴۵ ه.ش)
۳۱۳	۶-۵- صنعت گرایي و تحولات کالبدی و توسعه فضای شهری
۳۲۳	اراک (۶۵-۱۳۴۵ ه.ش)
۳۲۳	۱-۶-۵- شکل گیری بافت جدید شهر
	۲-۶-۵- ایجاد و تکوین مجتمع ها و شهرکهای جدید و شکل گیری بافت حومه ای شهر
۳۲۷	
۳۴۸	۳-۶-۵- عدم شکل گیری هویت محله ای در بافت جدید شهر
۳۵۵	۴-۶-۵- تحولات کمی و کیفی کاربری شهری
۳۵۹	۱-۴-۶-۵- کاربری صنعتی
۳۶۴	۲-۴-۶-۵- کاربری خدماتی
۳۶۶	۳-۴-۶-۵- کاربری ارتباطات و دسترسی ها
۳۷۵	۷-۵- نتیجه گیری

۳۸۱	فصل ششم - تا شیرات متقابل شهر صنعتی و شهر اراک
۳۸۲	۱-۶- مدخل
	۲-۶- نو شهرهای متداوم، الگوئی جهت بررسی شهر صنعتی
۳۸۳	و شهر اراک
۳۹۰	۳-۶- عوامل و ضوابط مکان گزینی شهر صنعتی اراک
۴۰۲	۴-۶- ماهیت و ساختار واحدهای تولیدی شهر صنعتی
	۵-۶- ویژگی های کالبدی و ساختار خدماتی شهر صنعتی و
۴۲۶	تا شیران در مناسبات متقابل شهر صنعتی و شهر اراک
۴۳۶	۱-۵-۶- ویژگی های کالبدی
	۲-۵-۶- ساختار خدماتی شهر صنعتی و مناسبات متقابل شهر
۴۳۴	صنعتی و شهر اراک
	۶-۶- تا شیر موقع جغرافیائی شهر صنعتی بر جهات توسعه
۴۵۱	والگوی گسترش فضایی شهر اراک
۴۵۶	۷-۶- اثرات زیست محیطی شهر صنعتی
۴۷۲	۸-۶- نتیجه گیری
۴۷۶ - ۵۰۶	فصل هفتم - نتیجه گیری نهایی :
۴۹۶	۱-۷- جمع بندی و ارزیابی فرضیات
۴۹۷	۲-۷- پیشنهادات
۵۰۷	فهرست منابع فارسی
۵۲۰	فهرست منابع انگلیسی

فهرست جداول

شماره	عنوان جدول	صفحه
۱-۱	تعداد، درصد و توزیع خانوارهای ساکن شهر صنعتی و خانوارهای نمونه	۲۰
۱-۲	تعداد، درصد و توزیع خانوارهای نمونه در منطقه حاشیه نشین اراک	۲۲
۳-۱	تعداد دبخش، شهر، دهستان و جمعیت شهر و شهرستانهای استان مرکزی	۱۵
۳-۲	آمار هواشناسی ایستگاه اراک	۱۶۵
۳-۳	مقدار ساعات آفتابی	۱۶۶
۳-۴	میزان دمای ماهانه و سالانه (حداکثر مطلق، معدل حداکثر، میانگین، معدل حداقل، حداقل مطلق) (۱۹۷۵ - ۱۹۵۵)	۱۶۶
۳-۵	تعداد دروزه های یخبندان ایستگاه اقلیمی اراک	۱۶۷
۳-۶	میزان رطوبت نسبی (۱۹۷۵ - ۱۹۵۵)	۱۶۷
۳-۷	پراکندگی و میزان ریزشهای جوی ماهانه و سالانه (۱۹۷۵ - ۱۹۵۵)	۱۶۷
۳-۸	میزان و درصد فطلی بارندگی ایستگاه اقلیمی اراک	۱۶۷
۳-۹	مفایسه بیلان و مصرف آب در منطقه اراک	۱۷۶
۳-۱۰	خلاصه بیلان آب زیرزمینی دشت اراک	۱۷۷
الف-۵	برخی مشخصات ۱۸ واحد صنعتی شهر اراک در سال ۱۳۵۵	۲۵۲